

Güncel Türkçe Sözlüklerde Arapça Asıllı Kelimeler İçin Kaynak Dil Olarak Farsça

Persian as a Source Language for Words of Arabic Origin
in Contemporary Turkish Dictionaries

YASİN YAYLA

Kırklareli Üniversitesi

(yasinayla@klu.edu.tr), ORCID: 0000-0001-5726-884X.

Geliş Tarihi: 17.05.2021. Kabul Tarihi: 27.05.2021.

“ ” Yayla, Yasin. “Güncel Türkçe Sözlüklerde Arapça Asıllı Kelimeler İçin Kaynak Dil Olarak Farsça.” *Zemin*, s. 1 (2021): 176-195.

Özet: Güncel Türkçe sözlüklerde kelimelerin köken dili belirlenirken “kaynak dil” konusu gözden kaçırılmaktadır. Konunun Batı kökenli kelimelerle ilgili vechesi sözlük bilimi açısından farklı çalışmalarda ele alınmışken Arapça-Farsça kelimeler kısmı çalışılmaya muhtaçtır. Anadolu sahasında Oğuzca yazı dili hâline gelirken Farsçanın tesirleri olmuştur. Bu sebeple, Arapça kökenli birçok kelime Farsçadaki imlası ile Türkçeye geçmiştir. Arapçada son harfi “kapalı t” olan kelimelerin ekseriyeti Farsçada “açık t” ile yazılmaktadır. Bu kelimeler, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi döneminde de tıpkı Farsçadaki gibi “açık t” ile yazılmıştır. Ayrıca; Arapçada, Türkçedeki /d/ sesine yakın bir şekilde telaffuz edilen *ḍād* harfi, Farsçada Türkçedeki /z/ye benzer şekilde telaffuz edilmektedir. Bu sebeple, Arap harfli imlasında *ḍād* olup Türkçede /z/ sesiyle telaffuz edilen kelimelerde Farsça kaynak dil olmalıdır. Güncel Türkçe sözlüklerde, son harfi Arapçada “kapalı t” olup Türkçede /t/ ile gösterilen kelimeler ile içerisinde *ḍād* harfi bulunup söz konusu harfi /z/ ile kaydedilen kelimelerde kaynak dil olarak Arapça gösterilmiştir. Arapça kökenli kelimelerin imlasında Farsça ile Türkçenin ortaklığı da göz önüne alınarak güncel Türkçe sözlüklerde söz konusu kelimelerin kaynak dili olarak Farsça gösterilmelidir.

Anahtar kelimeler: Sözlük bilimi, kaynak dil, Türkçe, Arapça, Farsça.

Abstract: While determining the origins of words in current Turkish dictionaries, the issue of “source language” is overlooked. There exist several studies on words of Western origin in terms of lexicology, but the words of Arabic-Persian origin also deserve attention. The Persian language influenced Oghuz languages as they emerged as the written languages in the Anatolian region. And because of this, many words of Arabic origin got absorbed into Turkish with their Persian orthography. Most of the words with the last letter “closed t” in Arabic are written with an “open t” in Persian. These words were written with an “open t” in the periods of both Old Anatolian Turkish and Ottoman Turkish, just like it was in Persian. Also, the letter *ḍād* in Arabic, pronounced like the /d/ sound in Turkish, is pronounced in Persian like the /z/ sound in Turkish. Therefore, Persian should be acknowledged as the source language for words that contain the letter *ḍād* in Arabic orthography and are pronounced with the /z/ sound in Turkish. In current Turkish dictionaries, words whose last letter is a “closed t” in Arabic and are marked as a /t/ in Turkish, and the words that contain the letter *ḍād* and are recorded with the letter /z/ in Turkish are assumed to be of Arabic origin. Considering the commonality of Persian and Turkish in terms of how both languages spell Arabic-origin words, Persian should be shown as the source language of the words in question in current Turkish dictionaries.

Keywords: Lexicology, source language, Turkish language, Arabic, Persian.

Güncel Türkçe sözlüklerde kelimelerin köken dili belirlenirken “kaynak dil” konusu kelimelerin çoğu için gözden kaçırılmaktadır. Konunun Batı kökenli kelimelerle ilgili veçhesi sözlük bilimi açısından “sigara” kelimesi örneği üzerinden Boz tarafından değerlendirilmişken¹ Arapça-Farsça kelimeler kısmı çalışılmaya muhtaçtır. Güncel Türkçe sözlüklerde, Batı kökenli kelimelerde köken dil ve kaynak dil bazı kelimelerde gösterilmiştir. Mesela *amiral* kelimesi için Ar. *amîr ar-rahîl* > Port. *amiralho* > Fr. *amiral*² şeklinde bir sıralama ile köken dil, aracı diller ve kaynak dil gösterilmiştir.³ Aynı şekilde, *sigara* kelimesi için İspanyolca > İtalyanca şeklinde bir sıralamaya gidilmiştir.⁴ Batı dilleri için böyle bir usul izlenirken Arapça-Farsça kelimeler arasında köken dil-kaynak dil münasebetinin gösterilmemesi sözlük bilimi açısından doğru bir yaklaşım değildir.

Gülsevin’e göre sözlükçülükte başka bir dilden alınan kelimeler için genel ilke, o kelimenin ilk ortaya çıktığı dil yerine “ilgili dile alınmasına aracılık eden dilin belirlenmesi”dir ve bundan dolayı sözlüklerde alıntı kelimelerin “gelmesine aracılık eden dilin, yani kaynak dilin gösterilmesi” yoluna gidilmelidir.⁵ Aksi takdirde Boz’un dikkat çektiği üzere söz gelimi “sigara” kelimesinin kökeni için “Amerikan yerli dili” yazılabilmektedir. Hâlbuki Türkçenin “sigara” kelimesini Amerikan yerli dilinden alabilmesi tarihî olarak mümkün değildir.⁶

Modern sözlük bilimi kuralları çerçevesinde yapılan ilk sözlüklerden biri olan Webster’ın sözlüğünde de köken dilin, aracı olan dillerin ve kaynak dilin gösterilmesi kuralına uyulmuştur. Mesela İngilizce *admiral* [=amiral] kelimesi

1 Erdoğan Boz, “Çağdaş Türkçe Sözlüklerde Batı Kökenli Sözcüklerin Köken Dili ve Biçimi Sorunu ‘Sigara’ Örneği,” *Sözlük Bilimi Yazıları I* (Ankara: Gazi, 2011), 7-26.

2 Literatürde; “kaynak dil”, “aracı dil” ve “köprü dil” kavramlarının birbirinin yerine kullanılabildiği görülmektedir. “Köken dil” ise bu kavramlarla karıştırılmamaktadır. Bu çalışmada bu kavramlar şu şekilde anlaşılmıştır: Köken dil: Bir kelimenin, tespit edilebildiği kadarıyla, ortaya çıktığı ilk dildir. Kaynak dil: Bir kelimenin söz konusu dile geçmesine kaynaklık eden dildir. Aracı dil: Köken dilden kaynak dile gelmesine aracılık eden dil veya dillerdir. Bu örnekte; Arapça *köken dil*, Portekizce *aracı dil*, Fransızca ise *kaynak dildir*.

3 İlhan Ayverdi ve Ahmet Topaloğlu, *Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misallî Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı, 2008), 480.

4 Ayverdi ve Topaloğlu, 480.

5 Gürer Gülsevin, “Türk Dil Kurumunun Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü,” *Türk Dili*, s. 712 (2011): 301.

6 Boz, “Çağdaş Türkçe Sözlüklerde...,” 21.

için Arapça > Fransızca > İngilizce şeklinde bir sıralama izlenerek kelimenin dile geliş yolu gösterilmiştir.⁷

Türkçenin yabancı dil olarak kaynak dil olduğu Balkan dillerinin sözlüklerinde de aynı kurala uyulduğu görülmektedir. Abdulah Škaljić'in *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku* [=Sırpça-Hırvatçadaki Türkizimler] adlı sözlüğüne göre Sırpça-Hırvatçada 8742 Türkçe kelime vardır.⁸ Aslında bu kelimelerin birçoğu Türkçe için Arapça veya Farsça iken Balkan dillerine göre Türkçedir. Çünkü kelimeler Sırpça-Hırvatçaya Arapçadan veya Farsçadan doğrudan geçmemiş Türkçe vasıtası ile geçmiştir. Bundan dolayı Škaljić de sözlüğünde Arapça veya Farsçadan Türkçe aracılığı ile geçmiş olan kelimeleri ahiret < tur. *ahiret* < ar. *āhīrā*⁹, *đul* < tur. *gül* < pers. *gul*¹⁰ şeklinde göstererek Arapça ve Farsça kelimelerin Sırpça-Hırvatçaya geçmesinde kaynak dil olarak Türkçenin esas alındığını göstermiştir.

Balkan dilleri için, yukarıda örnek olarak verilen kelimeler Arapça veya Farsça değil Türkçedir. Zira bu kelimeler Balkan dillerinde *Turcizmi* olarak adlandırılmaktadır. Tıpkı bunun gibi, Türkçe için de yabancı dillerden gelen kelimeler, kelimelerin Türkçeye geçişinde köprü vazifesi gören dilin kelimeleridir. Bu sebeple, tıpkı Škaljić'in yaptığı gibi, sözlükte sadece köken dil değil köprü vazifesi gören kaynak dil de gösterilmelidir.

Arapça-Farsça-Türkçe Münasebetleri

İlk Türk-Arap ilişkileri MS 630'larda bugünkü İran topraklarında başlamıştır. Bu ilişki, coğrafi sebeplerden dolayı Selçuklular devrine kadar Farslar kanalıyla olmuştur.¹¹ Arapça, İslam'ın dili olduğu için hem Farsçaya hem de Türkçeye birçok Arapça kelime geçmiştir.

Doğrudan Arapça-Türkçe münasebetleri Osmanlılar döneminde [1300-1922] Arapçanın ilim dili olmasıyla başlarken¹² Farsçanın Türkçe ile olan münasebeti neredeyse Eski Türkçe dönemine kadar uzanmaktadır. Özellikle Orta

7 Philip Babcock Gove, ed., *Webster's third new international dictionary of english language unabridged*. (Springfield: Merriam Company, 1965), 28.

8 Abdulah Škaljić, *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku* (Sarajevo: Svjetlost, 1966), 23.

9 Škaljić, 74.

10 Škaljić, 254.

11 Günay Karaağaç, *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü* (Ankara: Akçağ, 2015), 54.

12 Emrullah İşler, "Türkçedeki Arapça Alıntı Kelimelerde Farsça Etkisi," *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 2004* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004), 1:1410.

Türkçe döneminde hız kazanan Farsça-Türkçe münasebetleri 20. yüzyıla kadar edebî dildeki tesirini korumaya devam etmiştir.¹³

Farsça, İslamiyet'ten önce Arapçaya kelime veren bir dilken Farsların Müslüman olmalarıyla beraber Arapçadan birçok kelime almıştır. Sâ mânîler devrinin başlarında [261/874] Farsçada yüzde beş-on arası Arapça kelime varken hicrî 6-8. asırlarda Arapçanın Farsçadaki etkisi artmış ve bu oran yüzde seksenlere kadar ulaşmıştır.¹⁴ Söz konusu dönemlerde Türkçeyi etkilemeye devam eden Farsça, kendisine dâhil olan Arapça kelimelerin Türkçeye geçişinde de bir köprü vazifesi görmüştür.¹⁵ Nitekim Eker'e göre de Arapça ile doğrudan teması Türkçeye göre en az iki yüz yıl daha eski olan Farsça, Türkçeye göre Arapça kelimelere daha kolay uyum sağlamıştır ve Arapça-Farsça-Türkçe arasında soldan sağa doğru devam eden anlam kopyaları bulunmaktadır.¹⁶

Arapça-Türkçe arasında köprü dil olarak Farsça

İşler, Türkçede bulunan Arapça kökenli kelimelerdeki Farsça etkisini şu dört başlıkta incelemiştir: 1. Dinî literatür, 2. Türkçede anlam kaymasına uğrayan Arapça kelimeler, 3. Arapça kelimelerin Farsça unsurlarla Türkçede kullanımı, 4. Farsçada ve Türkçede ortak ses özellikleri.

Dinî literatür başlığında; *namaz*, *abdest*, *oruç* gibi temel kelimelerin Farsça olmasının yanında *kelime-yi tevhid*, *esma-yı hüsnâ* gibi birçok yapının Türkçede, Arapça tamlama şeklinde değil Farsça tamlama şeklinde bulunması da Farsçanın Arapça yapılarla Türkçe için aracı dil olduğuna örnek gösterilmiştir.

İşler'in ikinci başlığında, *Türkçede Anlam Kaymasına Uğrayan Arapça Kelime ve Kelime Grupları*¹⁷ adlı eserinde değindiği kelimelerin birçoğunun Farsçada da Türkçedekine benzer şekilde anlam kaymasına uğradığından bahsetmektedir.¹⁸

¹³ Sadettin Özçelik, "Türkçedeki Farsça Kelimelerde Görülen Ses Olayları," *Türk Dili*, s. 612 (2002): 1033.

¹⁴ İşler, "Türkçedeki Arapça Alıntı Kelimelerde Farsça Etkisi," 1410.

¹⁵ İşler, 1412.

¹⁶ Süer Eker, "Türkçe-Farsça Dil İlişkilerinde Anlam Kopyaları Üzerine Notlar," *Sosyoloji Yazıları* 1 (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2010), 197.

¹⁷ bk. Emrullah İşler, *Türkçede Anlam Kaymasına Uğrayan Arapça Kelime ve Kelime Grupları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1997).

¹⁸ İşler'in söz konusu eseri esas alınarak Sağ tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. bk. Zehra Sağ, "Farsça Üzerinden Türkçeye Alıntılanmış Arapça Kelimeler" (Yüksek Lisans Tezi,

İşler, üçüncü başlığında Arapça kelimelerle Farsça kelimelerin oluşturduğu birleşik kelimelerle birlikte, Arapça eklerle Farsça kelimelerin ve Farsça eklerle Arapça kelimelerin oluşturduğu yapılara Türkçeden örnekler vermiştir: *hapis-hane*, *kadışinas*, *haramzade*, *bîhaber*, *dahiyane*, *macerapereset*, *aleyhtar*, *vaktaki* vb.

İşler'in dördüncü başlığında değindiği Arapça kapalı /t/ sesinin Farsçada ve Türkçede açık /t/ye dönmesi mevzusuna ilk defa Perry tarafından dikkat çekilmiştir.¹⁹ Yine bu konuyla ilgili Abu Hannoud tarafından da "Türkçe Sözlükte Kapalı t ile Biten Arapça Kelimeler"²⁰ adlı bir makale yayımlanmıştır.

Söz konusu çalışmalar, konunun farklı veçhelerini ele almakla birlikte konunun sözlük bilimine yansıyan yönüyle ilgili herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Daha önce yapılan çalışmalardaki bilgilerden faydalanıp üzerine yeni bilgiler ekleyerek bu bilgilerin güncel Türkçe sözlüklere eklenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada konu bu yönüyle değerlendirilecektir.

Örnek olarak seçilen Arapça asıllı Farsça alıntı kelimeler iki grupta sınırlandırılacaktır: 1. Türkçede son harfi /t/ sesi olan Arapça "kapalı t" (ð)li kelimeler, 2. İçinde ض (*dād*) harfi bulunan Arapça kelimeler.

Çalışmada örnek olarak incelenen kelimelerin önce güncel Türkçe sözlüklerdeki ve Osmanlı Türkçesindeki durumları gösterilmiş, ardından aynı kelimelerin Arapça ve Farsça sözlüklerdeki durumları incelenmiştir. Güncel Türkçe sözlüklerden genel ağ sayfalarının da kullanılma imkânları ve sıklıkları göz önüne alınarak *TDK Türkçe Sözlük*, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* ve etimolojik hususiyetlerinden dolayı *Sözlerin Soyağacı (Nişanyan Sözlük)* ve *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* adlı sözlükler esas alınmıştır. Osmanlı Türkçesi için ise Redhouse'un *Turkish and English Lexicon*'undan faydalanılmıştır.

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2019).

19 bk. John R. Perry, "-at and -a: Arabic Loanwords with the Feminine Ending in Turkish," *Turkish Studies Association Bulletin* 8, s. 2 (1984): 16-25.

20 bk. Sawsan Abu Hannoud, "Türkçe Sözlük'te kapalı T ile biten Arapça kelimeler," *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 22 (2021): 202-15.

Türkçede son harfi /t/ sesi olan Arapça “kapalı t”li kelimeler

Arapçada “kapalı t” ile biten kelimelerde durulduğu²¹ zaman “kapalı t” harfi /a/ veya /e/, durulmadığı zaman /t/ olarak telaffuz edilmektedir.²² Son harfi “kapalı t” olan Arapça kökenli kelimelerin bazıları, Türkçede son harfi /t/li olarak kullanılırken²³ bazılarının son harfi ise /e/ veya /a/ olarak kaydedilmektedir. Arapçada “kapalı t”nin üzerinde durulunca daima /e/ veya /a/ sesini verdiği göz önüne alınınca aynı harfin Türkçede /t/ sesiyle telaffuz edilmesi açıklanmağa muhtaç bir husustur. Perry’e göre Türkçedeki Arapça alıntı kelimelerden, son harfi aslında “kapalı t” olan müennes kelimelerin çoğu, Türkçeye Farsça aracılığıyla girmiştir.²⁴ İşler’e göre de Arapçada son harfi “kapalı t” olan kelimelerin Türkçede /t/ sesi ile telaffuz edilmesi Arapça kelimelerin Farsçadaki yazım şeklinin Türkçede aynen devam ettiğinin göstergelerinden biridir.²⁵

Burada, kelime sonundaki “kapalı t”nin Türkçede /t/ olarak yazılıp telaffuz edildiği kelimelere güncel Türkçe sözlüklerin kaynak dil olarak nasıl yaklaştığına örnekler üzerinden bakmak doğru olacaktır:

cennet < Ar. *cennet*²⁶

cennet < Ar. *جنت cennet*²⁷

cennet < Ar. *canna*²⁸

cennet < Ar. *جنة canna*²⁹

cennet < Ar. *cennet*³⁰

Çalışmada kullanılan güncel Türkçe sözlüklerin hepsinde *cennet* kelimesinin kaynak dili olarak Arapça gösterilmiştir. Sözlüklerden ikisi kelimelerin hem Arap

21 Mesela Arapçada *جنة* kelimesi tek başına iken *canna* şeklinde telaffuz edilirken kendisinden sonra gelen kelime ile okunduğu zaman sondaki “kapalı t” sesi telaffuz edilerek *cannatu* ’l-’*adn* şeklinde söylenir.

22 Abu Hannoud, 203.

23 Kaynak dilde “kapalı t” harfi ile yazılan bu gibi alıntı kelimelerde geçen /t/ sesinin Türkçedeki ünlü uyumu söz konusu olduğunda bazı muayyen durumlarda birtakım beklenmedik ayrıklıklar sergiledikleri gözlemlenmektedir. Örnekler ve daha geniş bilgi için bk. Halil İbrahim İskender, “The phonology of Arabic loanwords in Turkish: The case of t- palatalisation” (Doktora Tezi, Londra Üniversitesi, 2015), 156-159.

24 Perry, “-at and -a: Arabic Loanwords with the Feminine Ending in Turkish,” 16.

25 İşler, “Türkçedeki Arapça Alıntı Kelimelerde Farsça Etkisi,” 1420.

26 *Türkçe Sözlük* (Türk Dil Kurumu, 2011), 453.

27 Ayverdi ve Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 480.

28 Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, (İstanbul: Simurg, 2002), 1:360.

29 Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü* (İstanbul: Everest, 2010), 91.

30 James William Redhouse, *Turkish and English Lexicon* (Constantinople, 1890), 681.

harfleriyle yazılışını hem de çeviri yazılı hâlini göstermiştir. *MBTS*, *cennet* kelimesinin sonundaki /t/ sesini "açık t" ile gösterip kelimenin Arapçadan geldiğini belirtmiştir. Nişanyan ise aynı sesi "kapalı t" ile göstermiş ve sesi çeviri yazıda üst simge olarak göstererek bunun düşücü bir ses olduğunu belirtmiştir. Burada şunu zikretmek yerinde olacaktır: *MBTS*'nin *cennet* kelimesi için kaynak dil olarak Arapçayı göstermesi ve kelimenin Arapçadaki imlasını "açık t" ile جنت *cennet* şeklinde vermesi hatadır. Çünkü aşağıda da görüleceği üzere kelimenin Arapçası "açık t" ile جنت *cennet* değil "kapalı t" ile جنة *canna*'dır.

Kelimenin Türkçe sözlüklerdeki kaynak dili ve imlalarından sonra aynı kelimenin Arapça ve Farsça sözlüklerdeki durumlarına bakmak uygun olacaktır.

Kelimenin Arapça sözlüklerdeki durumu şöyledir:

جنة *canna*³¹

جنة *canna-t*³²

Görüleceği üzere kelime, Arapça sözlüklerde "kapalı t"lidir. Yukarıda da zikredildiği üzere Arapçada "kapalı t" ile biten kelimeler, yalın hâlde iken "kapalı t" harfi /a/ veya /e/, kendisinden sonraki kelime ile birlikte söylendiği zaman /t/ olarak telaffuz edilmektedir. Bu durumda *cennet* kelimesi *canna* diye telaffuz edilebilir.

Aynı kelimenin Farsça sözlüklerdeki durumu ise şöyledir:

جنة *cannat*³³

جنت *cannat* < Ar. جنة³⁴

Cennet kelimesinin imlasında ise Steingass "kapalı t" ve *cannat* telaffuzunu kullanarak kelimenin Arapçadaki şeklini esas alırken *Ferheng-i Suhan*'da ve *Ferheng-i Muîn*'de "açık t" ve *cannat* telaffuzu kullanılmış ve kelimenin Arapça جنة *canna*' imlası üzerinden Farsçaya girdiği gösterilmiştir. Netice itibarıyla kelimenin Farsçada "açık t" ile yazıldığı ve *cennet* şeklinde telaffuz edildiği açıktır.

Farsçada "açık t" ile yazılan *cennet* kelimesinin, Redhouse'un *Turkish and English Lexicon*'u gibi kaynaklarda da görüleceği üzere, Osmanlı Türkçesinde de "açık t" ile yazıldığı anlaşılmaktadır. Anadolu sahasında Doğu Türkçesinden ayrı olarak gelişen yazı dilinin oluşmasında ve Oğuz Türkçesinin edebî bir dil olarak

31 Hüseyin Atay, İbrahim Atay ve Mustafa Atay, *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat*, c. 1 (Ankara: Bayrak Matbaası, 1961), 302.

32 Steingass, *The Student's Arabic-English Dictionary* (London, 1884), 247.

33 Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary* (London, 1892), 373.

34 Enverî Hasan, *Ferheng-i Buzurg-i Suhan* (Tahran: Neşr-i Suhan, 1382), 2196; Muhammed Muîn, *Ferheng-i Fârsî* (Tahran: Müessesese-yi İntişârât-ı Edinâ, 1381), 2196.

gelişmesinde Farsçanın tesirleri olmuştur.³⁵ Bu tesir göz önüne alınmca kelimenin Eski Anadolu Türkçesindeki imlasına da bakmak yerinde olacaktır. Nitekim EAT metinlerinde de *cennet* kelimesinin “açık t” ile yazıldığı görülmektedir.³⁶ Bu sebeple, Oğuz Türkçesinin yazı dilinin gelişmesinde Farsçanın tesirleri de göz önüne alınmca, kelimenin Farsça üzerinden Türkçeye geçtiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Arapçada “kapalı t” ile yazıldığı hâlde Türkçede /t/ sesi ile biten örnekleri çoğaltıp bu kelimelerin EAT metinleri ve Osmanlı Türkçesindeki imlalarını da göstermek konunun açıklığa kavuşturulması açısından uygun olacaktır.

Türkçede son harfi /t/ olarak okunan Arapça “kapalı t”li kelime örnekleri

Türkiye Türkçesi	Osmanlı Türkçesi	EAT	Farsça	Arapça
hakikat ³⁷	<i>hakikat</i> ³⁸	<i>hakikat</i> ³⁹	<i>hakikat</i> ⁴⁰	<i>hakika</i> ⁴¹
hareket ⁴²	<i>hareket</i> ⁴³	<i>hareket</i> ⁴⁴	<i>harakat</i> ⁴⁵	<i>haraka</i> ⁴⁶

35 Mustafa Balcı, *Türkçe Farsça İlişkileri: Türkçenin Farsça Üzerindeki Etkilerine Dair Bir İnceleme* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2014), 63.

36 bk. Şirvanlı Mahmud, *Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi* (14. yy.): *Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*, haz. Muhammet Yelten (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998), 138b-1320; Mahmûd b. Kadî-i Manyas, *Gülistan Tercümesi* (1430), haz. Mustafa Özkan (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993), 59a-504.

37 Ar. hakikat Türkçe Sözlük, 1028; Ar. حقیقت hakikat Ayverdi ve Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1165; Ar. hakika Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, c. 2, F-J (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009), 232; Ar. حقیقة hakikat Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 223.

38 Ar. حقیقت hakikat Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, 796.

39 حقیقت hakikat Âşık Paşa, *Garib-nâme* (1330), haz. Kemal Yavuz (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000), 2a-25.

40 Ar. حقیقة hakikat Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 426; حقیقت hakikat < Ar. حقیقة hakikat Muin, *Ferheng-i Fârsî*, 597; Hasan, *Ferheng-i Buzurg-i Suhan*, 2530.

41 Ar. حقیقة Edward W. Lane, *An Arabic-English Lexicon* (Beirut: Librairie du Liban, 1968), 609.

42 Ar. hareket Türkçe Sözlük, 1048; Ar. حرکت hareket Ayverdi ve Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1202; Far. harakat < Ar. haraka Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, 2:259; Ar. حركة harakat Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 228.

43 Ar. حرکت hareket Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, 778.

44 Ar. حرکت hareket Âşık Paşa, *Garib-nâme*, 5b-58.

45 Ar. حركة harakat Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 417; حرکت harakat < Ar. حركة harakat Muin, *Ferheng-i Fârsî*, 588; Hasan, *Ferheng-i Buzurg-i Suhan*, 2501.

46 Lane, *An Arabic-English lexicon*, 553.

Türkiye Türkçesi	Osmanlı Türkçesi	EAT	Farsça	Arapça
rahmet ⁴⁷	<i>rahmet</i> ⁴⁸	<i>rahmet</i> ⁴⁹	<i>rahmat</i> ⁵⁰	<i>rahma</i> ⁵¹

Örneklerden anlaşılacağı üzere Arapçada “kapalı t” ile yazılan kelimeler hem Farsçada hem Türkçede “açık t” ile yazılmıştır. Ayrıca Tietze’nin *hareket* kelimesinin etimolojisinde Arapça *harakaden* sonra Farsça *hareket* kelimesini kaynak dil olarak eklemesi de Farsçanın Arapça “kapalı t”li kelimelerin Türkçeye geçişinde köprü vazifesi gördüğü fikrini destekleyici niteliktedir.

Burada, yukarıdaki örnekler ile uyuşmayan ve sıralamayı bozabilecek *hikâye* kelimesine değinmek de yerinde olacaktır. *Hikâye* kelimesi, EAT metinlerinde sonunda “açık t”⁵² ile *hikâyet* şeklinde yazılıyorken Osmanlı Türkçesi döneminde *hikâye* şekli de ortaya çıkmıştır. Tietze bu hususu şöyle izah etmektedir:

Ar.’da gramerce müennes kelimelerin çoğu, biyolojik mânada “dişi” olan kelimeler gibi (b. *abide*), sonda /a/ (Tk.’de /a /e /) ünlüsüne sahiptir. Fakat Ar.’da cümle içinde bu /a/’yı bir /t/ takib edebilir. Ar.’dan Fa.’ya alınan bu müennes kelimelerin sonunda umumiyetle *-at* eki bulunur. Türkçeye giren Ar. kelimelerin en eski tabakası Fa.’nın tavassutiyle alındığı için bu müennes kelimelerin sonunda EO.’da */-at/-et/* eki vardı. Fakat 15. asırdan başlayarak (billhassa medreselerin tesiri altında) Ar. esaslarına daha yakın olan *-a* (Tk. *-a /-e*) onun yerine geçti. Ms. *hikayet hikaye, hiyet hiye* ve *mahallet mahalle*. Maamafih, bu gelişmeye bütün *-at/-et*’le biten kelimeler katılmadı, birçok kelime hariç kaldı.⁵³

Tietze her ne kadar bu değişimin 15. yüzyılda başladığını söylese de buna herhangi bir örnek getirmemiştir. 16. yüzyıl metinlerinde *hikâyet* imlası ile

47 Ar. rahmet Türkçe Sözlük, 1961; Ar. رحمت rahmet Ayverdi ve Topaloğlu, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 2581; Ar. rahma Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, c. 6, O-R (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018), 455; Ar. رحمة rahmat Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 512.

48 Ar. رحمت rahmet Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, 968.

49 رحمت rahmet Âşık Paşa, *Garib-nâme*, 6b-11.

50 Ar. رحمة rahmet Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 571; رحمت rahmat < Ar. رحمة rahmat Muin, *Ferheng-i Fârsî*, 736; Hasan, *Ferheng-i Buzurg-i Suhan*, 3593.

51 Ar. رحمة Lane, *An Arabic-English lexicon*, 1056.

52 bk. Şirvanlı Mahmud, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*, 33a-318; Mahmûd b. Kadî-i Manyas, *Gülîstan Tercümesi*, 5b-57.

53 Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, 1:24.

bulunan kelime⁵⁴ 17. yüzyıla gelindiğinde hem *hikāye* hem de *hikāyet* imlaları ile karşımıza çıkmaktadır.⁵⁵ Farsça sözlüklerde *حکایات hikāyet* kelimesinin Arapça *حکایة hikāya*' kelimesinden geldiği bilgisi mevcuttur⁵⁶ ve Farsçada telaffuz edilmeyen *he* ile *حکایه* diye bir kelime de yoktur. EAT'deki *hikāyet* kelimesinin Farsçadan geldiği açıktır. Osmanlı Türkçesi döneminde ortaya çıkan *hikāye* kelimesi ise Farsçadan gelen *hikāyet* kelimesindeki /t/ sesinin düşmesi ile oluşmuş olmamalıdır. Osmanlı Türkçesi döneminde medrese Arapçasının da tesiriyle Arapça kelimeler Türkçeye doğrudan girmeğe başlamıştır. Bu sebeple, *hikāye* kelimesi Osmanlı Türkçesi dönemi için Arapça bir alıntı iken *hikāyet* kelimesi Farsça bir alıntıdır.⁵⁷ Bu bilgilerden hareketle güncel Türkçede bulunmayan *hikāyet* kelimesi için izlenebilecek gelişme Osm. T. *hikāyet* < EAT *hikāyet* < Far. *hikāyat* < Ar. *hikāya*' şeklinde iken güncel Türkçedeki *hikāye* için ise gelişme şöyle olmalıdır: *hikāye* < Osm. T. *hikāye* < Ar. *hikāya*'.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle, son harfi Arapçada “kapalı t” olan ve Türkçede son harfi /t/ ile yazılan kelimelerde Farsçanın aracı dil olduğu göz önüne alınmalıdır.⁵⁸ Böyle kelimelerin güncel Türkçe sözlüklerde kaynak dili Arapça değil Farsça olarak gösterilmeli ve sözlükte şöyle bir sıralama izlenmelidir:

54 bk. Derviş Muhammed Yemînî, *Fazilet-Nâme (1519) I: Giriş-İnceleme-Metin*, ed. Yusuf Tepeli (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002), 68a-686.

55 bk. Mertol Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı* (Ankara: Türk Dil Durumu, 2011), 853. Kelime, Tulum'da iki imla ile verilmiş olsa da Meninski'de *hikāye* diye bir madde başı yoktur. *hikāye* kelimesi *hikāyet* maddesinin altındadır ve kelime için verilen örneklerin hepsi de *hikāyet* şekliyledir. bk. *Francisco a Mesgnien Meninski, Thesaurus linguarum orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae = Lexicon Turcio-Arabico-Persicum (1680) von elif bis chy*, yay. Mehmet Ölmez, c. 1 (İstanbul: Simurg, 2000), 1790.

56 Hasan, *Ferheng-i Buzurg-i Suhan*, 2564; Muin, *Ferheng-i Fârsî*, 598.

57 Burada Perry'nin *taziye* kelimesinin Türkçe ve Farsçadaki gelişimi için yaptığı izaha değinmek gerekir. Perry'ye göre Ar. *ta'ziya(t)* klasik Farsçada *ta'ziyat* şekline dönmüştür. Ardından Türkçeye geçmiş ve Türkçede *ta'ziya* şeklini almıştır. Aynı kelime klasik Farsçadan yeni Farsçaya da *ta'ziyat* şeklinde geçmiştir. Bugün yeni Farsçada bulunan *ta'ziya* kelimesi ise Farsçaya Türkçeden geçmiştir (Perry, “-at and -a: Arabic Loanwords with the Feminine Ending in Turkish”, 22). Tıpkı *hikāye* kelimesindeki gibi *taziye* kelimesinde de Farsçadan gelen /t/ sesinin Türkçede düşmesi gibi bir durum olmamalı, *taziye* kelimesi Osmanlı Türkçesi döneminde medrese Arapçasının tesiriyle Arapçadan Türkçeye alınmış yeni bir kelime olmalıdır.

58 Mustafa Sinan Kaçalın, *Yayımlanmamış Ders Notları* (İstanbul, 2003-2017).

cennet < Far. *cannat* < Ar. *canna'*

hakikat < Far. *ḥaḳīkat* < Ar. *ḥaḳīka'*

hareket < Far. *ḥarakat* < Ar. *ḥaraka'*

rahmet < Far. *rahmat* < Ar. *rahma'*.

İçinde *ḍād* harfi bulunan Arapça kelimeler

Günümüz Arapçasında tefhim edilmiş *dal* sesiyle telaffuz edilen *ḍād* harfi⁵⁹ birçok defa *zā* sesiyle karıştırılmıştır.⁶⁰ Bu karışıklık muhtemelen Farsların ve Türklerin müslüman olarak Arapça konuşanlarla bir arada bulunmasıyla daha da artmıştır. Asmâî [ö. 216/831] ve Câhiz [ö. 255/869] bu iki harfin birbirine karıştırıldığına dair örnekler vermiştir. İbn Kuteybe [ö. 276/889] gibi âlimler de bu karışıklığı düzeltmek için *Kitābu 'd-ḍād va 'z-zā*, *Kitābu 'l-fark bayna 'd-ḍād va 'z-zā* vb. kitaplar kaleme almışlardır.⁶¹

ḍād harfi Farsçada ve Urducada ön dişlerle dil arasındaki boşluktan sızdırılarak çıkarılan cehrî bir ses olup zâl (z), zây (j) ve zâ (ط)dan ayırt edilmeksizin kullanılmaktadır. Söz konusu harf, Türkçede ise 1928 harf inkılabından önce Arapça asıllı kelimelerin hepsinde orijinal imlâsı ile muhafaza edilmiş; fakat çoğunlukla /z/ bazen de /d/ olarak telaffuz edilmiştir: *imza*, *ramazan*, *aza*, *kaza*, *dalalet*, *darbe*, *kadı*.⁶²

Türkçede hem /d/ hem de /z/ sesiyle telaffuz edilen bu harfi muhtevî kelimeler için Tietze'nin şu ifadeleri dikkate şayandır:

Ar. elifbasında *ḍād* denilen /ḍ/ harfi emphatique bir /d/'dir. Tk.'de yalnız Ar.'dan alınan kelimelerde bulunan bu harfin iki ayrı telaffuzu vardır. EO.'ya Fa. üzerinden giren kelimelerde (b. adalet) Fa.'dakine benzer bir şekilde telaffuzu /z/'dir, daha sonra medrese Ar.'nın tesiri ile /d/ oldu, ms. EO. *ḳāzī* BSTT.'de *kadı* oldu (fakat kadının kadılık sahası, kaza kaldı). Bu çifte telaffuz bazı kelimelerde mana farkına sebep oldu, ms. *darb* 'vuruş', *darbhane*, fakat riyaziyede *zarb-etmek*.⁶³

Görüleceği üzere Tietze, Türkçede /z/ olarak telaffuz edilen *ḍād* harfli kelimelerde Farsça etkisinden bahsetmektedir. Tietze'nin *Tarihî ve Etimolojik Türkiye*

59 Ahmet Turan Arslan, "Dâd," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 8 (İstanbul: TDV, 1993), 397.

60 Arslan, 396.

61 Arslan, 397.

62 Arslan, 397.

63 Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, 1:24.

Türkçesi Lugati adlı sözlüğünün sadece birinci cildi (A-E) vefatından önce kendisi tarafından neşredilebilmiştir. 2009 yılında neşredilen ikinci cildinde ve daha sonrasında notları üzerinden neşredilen ciltlerde /z/ olarak telaffuz edilen *dād*lı kelimelerde Farsçanın tesiri gösterilmemiş ve kelimelerin doğrudan Arapçadan Türkçeye geçtiği belirtilmiştir. Bu kelimelere örnek olmak üzere:

hazret II < Ar. *ḥaḍra*⁶⁴, imza < Ar. *imzā*⁶⁵, rāzı < Ar. *rāzī*⁶⁶

Örneklerdeki kelimelerden anlaşılacağı üzere kelimelerin hiçbirisinde /z/ sesi bulunan kelimeler için Farsçanın kaynak dil olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Hatta *imza* kelimesinin Ar. *imzadan* geldiği söylenmektedir. Hâlbuki Arapçada *dād* harfi çeviri yazıda *z* ile değil *d* ile gösterilmeliydi. Yine aynı şekilde *rāzı* kelimesi Ar. *rāziden* değil *rādiden*⁶⁷ gelmektedir. Yani kelime *z* harfiyle değil *dād* harfiyledir.

Burada, örnek olarak verilen kelimelerin öteki güncel Türkçe sözlüklerdeki durumlarına bakmak uygun olacaktır:

hazret: < Ar. *ḥazret*⁶⁸; < Ar. *ḥazret*⁶⁹; < Ar. *حضره ḥaḍra*⁷⁰

imza: < Ar. *imzā*⁷¹; < Ar. *imzā*⁷²; < Ar. *امضاء imḍā*⁷³

razı: < Ar. *rāzī*⁷⁴; < Ar. *rāzī*⁷⁵; < Ar. *راض rāḍī*⁷⁶

Görüleceği üzere sözlüklerin hepsi örnek kelimelerin kaynak dilini Arapça olarak göstermiştir. Ayrıca *TDK Türkçe Sözlük* ve *MBTS*'de kelimenin çeviri yazısı verilirken *z* kullanılmıştır. Hâlbuki çeviri yazıda Arapça kelimenin telaffuzu gösterilirken *dād* harfi *z* ile değil *d* ile karşılanmalıydı. Çünkü söz konusu harfin

64 Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, 2:287.

65 Tietze, 2:394.

66 Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, 6:471.

67 Hüseyin Atay, İbrahim Atay ve Mustafa Atay, *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat* (Ankara: Hilâl Matbaası, 1968), 2:744.

68 *Türkçe Sözlük*, 1077.

69 Ayverdi ve Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1252.

70 Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 234.

71 *Türkçe Sözlük*, 1185.

72 Ayverdi ve Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1420.

73 Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 264.

74 *Türkçe Sözlük*, 1967.

75 Ayverdi ve Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 2593.

76 Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 514.

Farsçadaki telaffuzu Türkçedeki /z/ sesine benzerken Arapçadaki telaffuzu /d/ sesine benzemektedir.

Örnek kelimelerin Türkçe sözlüklerdeki durumunu gösterdikten sonra aynı kelimelerin Arapça ve Farsça sözlüklerdeki durumuna bakmak yerinde olacaktır.

Kelimelerin Arapçadaki şekilleri şöyledir:

حاضرة *hadra*⁷⁷

امضاء *imḏā*⁷⁸

راض *rāḏi*⁷⁹

Örneklerden de anlaşılacağı Türkçede *hazret*, *imza* ve *razı* şeklinde telaffuz edilen kelimeler, Arapçada *hadra*, *imḏā* ve *rāḏi* şeklinde telaffuz edilmektedir.

Aynı kelimelerin Farsçadaki şekilleri ise şöyledir:

حاضرة *hazrat*⁸⁰, حضرت *hazrat* < Ar. ⁸¹حضره

امضاء *imzā*⁸², امضا *imzā* < Ar. ⁸³امضاء

راضي *rāzī*⁸⁴

Örneklerden de anlaşılacağı üzere Arapçadaki *ḏād* harfinin Türkçede /z/ sesiyle telaffuz edildiği kelimeler Farsçada da aynı şekildedir. Farsçada *ḏād* harfinin telaffuzu ile *ze* harfinin telaffuzu arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır.⁸⁵ Yani Arapça *ḏād* harfi Farsçada her zaman /z/ sesiyle telaffuz edilir. Farsçada durum böyle iken Arapçada söz konusu harf Türkçenin /d/ sesine yakın bir şekilde telaffuz edilmektedir. Dolayısıyla, Türkçeye geçen Arapça asıllı kelimelerden içinde *dad* harfi bulunanlar, Türkçede /d/ sesiyle telaffuz ediliyorsa Türkçe için kaynak dil Arapça, /z/ sesiyle telaffuz ediliyorsa Farsça olmalıdır.

Bu bilgilerden hareketle, Arapça *ḏād* harfli olup Türkçede /z/ sesiyle telaffuz edilen kelimelerin Türkçe sözlüklerdeki kaynak dil kısımları şu örneklerdeki gibi olmalıdır:

77 Steingass, *The Student's Arabic-English Dictionary*, 283; Lane, *An Arabic-English lexicon*, 589.

78 Steingass, *The Student's Arabic-English Dictionary*, 1016.

79 Atay, Atay ve Atay, *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat*, 2:744.

80 Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 422.

81 Muin, *Ferheng-i Fârsî*, 595; Hasan, *Ferheng-i Buzurg-i Suhan*, 2530.

82 Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 100.

83 Hasan, *Ferheng-i Buzurg-i Suhan*, 567.

84 Muin, *Ferheng-i Fârsî*, 726; Hasan, *Ferheng-i Buzurg-i Suhan*, 3550.

85 Nazif Şahinoğlu, *Farsça Grameri: Sarf ve Nahiv* (İstanbul: Kitabevi, 1997), 6.

hazret < Far. *ḥazrat* < Ar. *ḥaḍra'*

imza < Far. *imzā* < Ar. *imḍā'*

razı < Far. *rāzī* < Ar. *rāḍī, rāḍi*

Arapça *dād* harfli olup Türkçede /d/ sesiyle telaffuz edilen kelimeler içinse Tietze'nin dediği gibi⁸⁶ çift telaffuzlu bir yapı oluşmuş durumdadır. EAT'de /z/ sesiyle telaffuz edilen kelimeler Osmanlı Türkçesinde /d/ sesiyle telaffuz edilmeğe başlanmıştır. Fakat bu aynı kelimenin Osmanlı Türkçesindeki bir şekil değişikliği değil /d/li telaffuz edilen kelimenin Arapçadan ayrıca Türkçeye girmesiyle olmalıdır. Nitekim Türkiye Türkçesinde *darp* olarak telaffuz edilen kelime hem EAT'de⁸⁷ hem 16. yüzyıl Türkçesinde⁸⁸ hem de 17. yüzyıl Türkçesinde⁸⁹ *zərb* şeklindedir. Osmanlı Türkçesi döneminde Tietze'nin de ifade ettiği gibi,⁹⁰ medrese Arapçası ile birlikte, Arapçanın Türkçeye doğrudan tesiri dolayısıyla /z/li şekil terkedilmeden Türkçede ayrıca bir de Arapçadan gelen /d/li şekil oluşmuş olmalıdır. *kadı*⁹¹ ve *dalalet*⁹² kelimeleri de aynı şekilde değerlendirilmelidir. Bu kelimeler için kaynak dil düzeni şöyle olmalı:

darp < Ar. *ḍarb*

kadı < Ar. *ḳāḍī, ḳāḍi*

dalalet < Osm. T. *ḍalālet* < Ar. *ḍalāla'*

Yukarıda tartışılan başlıklar dışında Farsça ile Türkçe arasındaki ilişkilerde dikkat çekilecek hususlardan bir tanesi de Osmanlı Türkçesi harflerinin “elifba”daki harf sırasının Farsça harf sırasıyla gösterdiği benzerliktir. Arapça

86 Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, 1:24.

87 bk. Emine Yılmaz, Nurettin Demir ve Murat Küçük, haz., *Kıyas-ı Enbiya (14. yy.)* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013), 510-11.

88 bk. Milan Adamović, *Floransalı Filippo Argenti'nin notlarına göre (1533) 16. yüzyıl Türkçesi*, çev. Aziz Merhan, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009), 266.

89 bk. Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, 1932.

90 Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, 1:24.

91 *ḳāzī* Şirvanlı Mahmud, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*, 13b/10; Adamović, *Floransalı Filippo Argenti'nin notlarına göre (1533) 16. yüzyıl Türkçesi*, 197. Tulum'a göre 17. yüzyılda kelimenin *ḳāzī* şekli bulunmakla birlikte kelime, günlük dilde *kadı* şeklindedir (Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, 1075).

92 *zalālet* Şirvanlı Mahmud, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*, 173a/20; Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, 1928. Kelimenin /d/li şekli Arapçadan gelmiş olsa da sondaki /t/ sesinin telaffuzu *zalālet* kelimesine benzetilerek ortaya çıkmış olmalı.

"elifba"da *he* harfi *vav* harfinden önce bulunurken Farsça "elifba'da *vav* harfi *he* harfinden önce bulunmaktadır. Osmanlı "elifba'sındaki düzenin Farsça ile aynı olması Oğuzcanın oluşmasında Farsçanın tesirini kanıtlayacak hususlardan biridir.

Türkçe-Farsça ortaklıklarından bir tanesi de *dîn*'li isimlerdir. Kelime hakkında hiçbir bilgi yok, hiç duyulmamış ve okunmağa mecbur kalınmışsa o zaman /e/ öncelikli okunur. Bu sebeple Farmlar Ar. *nizâmuddîn*'i *nizâmeddîn* (ve *dîn*'li bütün kelimelerin aynı şekilde) şeklinde okumuşlardır⁹³ ve Türkçeye de *nizameddin* şeklinde geçmiştir.

Burada, İşler'in *müslüman* kelimesi hakkındaki yorumuna değinmek de Farsça-Türkçe ilişkilerindeki ses hadiselerinin açıklığa kavuşturulması açısından mühimdir. İşler, Arapça *müslim* kelimesinin Türkçeye, Farsçadaki *mosolman* kelimesinin Türkçe ses bilgisi kurallarına uyarlanarak *müslüman* şeklinde geçtiğini dile getirmektedir.⁹⁴ Söz konusu kelime Farsçada *musulmân* 'müslüman', *muslimân* 'müslümanlar'⁹⁵ şekillerinde çokluk ve teklik olarak bulunmaktadır. Kelime EAT metinlerinde⁹⁶ ve Osmanlı Türkçesinde⁹⁷ *müsülmân* imlasi ile bulunmaktadır. Güncel Türkçe sözlüklerde söz konusu kelimenin Ar. *müslim* kelimesine Farsça +*ân* çokluk eki getirilerek oluşturulduğu⁹⁸, Farsça *muslimân*⁹⁹ ve *musulmân* şekillerinden¹⁰⁰ Türkçeye geçtiği görüşleri mevcuttur. Redhouse'a göre de kelimenin Türkçesi *müslimândır*, *müsülmân* vulgarizedir.¹⁰¹ 17. yy. Türkçesine bakınca *müslimân* kelimesinin 'müslümanlar' manasına geldiği¹⁰² *müsülmân* kelimesinin ise 'müslüman' manasında olduğu görülmektedir.¹⁰³ Bu durumda kelime Türkçeye gelişinde şöyle bir gelişme izlemiş olmalıdır: müslüman < Osm. T. *müsülmân* < EAT. *müsülmân* < Far. *musulmân* 'müslüman' < Far. *muslim*+*ân* 'müslümanlar' < Far. *muslim* < Ar. *muslim*.

93 Hüdâyî, *Dîvân* (16. yy.), haz. Mustafa S. Kaçalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016), 12.

94 İşler, "Türkçedeki Arapça Alıntı Kelimelerde Farsça Etkisi," 1414.

95 Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 1239.

96 bk. Şirvanlı Mahmud, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*, 540.

97 bk. Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, 1328.

98 *Türkçe Sözlük*, 1732; Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 434.

99 Ayverdi ve Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 2261.

100 Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018), 5:284.

101 Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, 1857.

102 Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, 1324.

103 Tulum, 1328.

3. Sonuç ve teklifler

Çalışmada üzerinde durulan örneklerden de görüleceği üzere güncel Türkçe sözlükler, Arapça kökenli kelimelerin Türkçeye gelişlerinde Farsçayı kaynak dil olarak görmemiş veya göstermemiştir. Selçuklu döneminde Farsça resmî dildir ve bu sebeple Eski Anadolu Türkçesiyle oluşan yazı dilinde Farsçanın tesirlerinin olması gayet tabiidir. Nitekim Arap harfli Türkçenin “elifba” düzenin Arapça ile değil Farsça ile aynı olması da bu tesirin örneklerinden biridir denebilir.

Çalışmada örneklerle izah edildiği üzere son harfi “kapalı t” olan Arapça kökenli kelimelerin bazıları, Türkçede son harfi /t/li olarak kullanılırken bazılarının son harfi ise /e/ veya /a/ olarak kaydedilmektedir. Bu kelimelerden son harfi /t/ sesi ile yazılanlar Türkçeye doğrudan Arapçadan değil Farsça vasıtasıyla geçmiş olmalıdır. Bu sebeple güncel Türkçe sözlüklerde bu kelimeler Arapça > Farsça > Türkçe sıralamasına uygun olarak gösterilerek Farsçanın kaynak dil olduğu belirtilmelidir:

cennet < Far. *cannat* < Ar. *canna'*

hakikat < Far. *ḥaḳīkat* < Ar. *ḥaḳīka'*

hareket < Far. *ḥarakat* < Ar. *ḥaraka'*

rahmet < Far. *rahmat* < Ar. *rahma'*.

Arapçadaki *ḍād* harfi Arapçada, Türkçedeki /d/ sesine yakın bir ses ile telaffuz edilirken Farsçada /z/ye yakın bir sesle telaffuz edilmektedir. Arap harfli imlasında *ḍād* bulunan kelimeler güncel Türkçede /d/ sesiyle telaffuz ediliyorsa Arapçadan, /z/ sesiyle telaffuz ediliyorsa Farsçadan Türkçeye geçmiş olmalıdır. Bu sebeple güncel Türkçe sözlüklerde *ḍād* harfinin /z/ ile telaffuz edildiği kelimelerde Farsçanın kaynak dil olarak gösterilmesi gerekmektedir:

hazret < Far. *ḥazrat* < Ar. *ḥaḍra'*

imza < Far. *imzā* < Ar. *imḍā'*

razı < Far. *rāzī* < Ar. *rāḍī, rāḍi*

Yine güncel Türkçede söz konusu harfin /d/ ile telaffuz edildiği bazı kelimeler Eski Anadolu Türkçesinde /z/ ile telaffuz edilmekteydi. Bu kelimeler EAT için Farsça, Osmanlı Türkçesi için ise Arapça olmalıdır. Mesela güncel Türkçedeki *darb* kelimesi EAT'de ve Osmanlı Türkçesine geçiş dönemlerinde *zarb* şeklinde iken Osmanlı döneminde Arapçanın Türkçeye olan doğrudan tesiriyle Osmanlı Türkçesine ayrıca *darb* olarak da girmiştir. Bu sebeple güncel Türkçe sözlüklerde bu kelimeler şöyle gösterilmelidir:

darb < Ar. *darb*

kadı < Ar. *kādi, kāḍi*

adale < Ar. *ʿadala'*

Sözlüklerde, kelimelerin dile geliş yolunu göstermesi açısından "kaynak dil" in gösterilmesi gereklidir ve mühimdir. Nitekim güncel Türkçe sözlüklerin bazılarında, Batı kökenli kelimeler için köken dil, aracı diller ve kaynak dil ayrı ayrı gösterilmiştir. Arapça kökenli kelimeler için, Farsçanın, aracı olduğu durumlarda, sözlüklerde kaynak dil olarak gösterilmemesi bir tenakuz oluşturmaktadır. Bu konuya, güncel Türkçe sözlüklerin dışına çıkıp Balkan dillerindeki sözlük çalışmaları üzerinden bakılınca konu daha da netleşecektir. Mesela Škaljić'in *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku* adlı sözlüğünde köken olarak Arapça veya Farsça olan kelimelerin Sırpça-Hırvatçaya gelişini Türkçe üzerinden göstermekte iken ahiret < tur. *ahiret* < ar. *āḥirāt*, ḍul < tur. *gül* < pers. *gul*¹⁰⁴ son yıllarda söz konusu sahada yapılan bazı sözlük çalışmalarında bu sıralama yerine *orijentalni jezici (arapski, turski, persijski)* [=Doğu dilleri (Arapça, Türkçe, Farsça)]¹⁰⁵ şeklinde gösterilerek Türkçe kaynak dil olmaktan çıkarılmakta ve Türkçe, Arapça ve Farsçayı muhtevî "doğu dilleri" başlığı açılmaktadır. Tarihî olarak; Boşnakça, Hırvatça veya Sırpçaya *Turcizmi* denilen kelimelerin Türkçe üzerinden geldiği açıkken sözlükte kaynak dil olarak Türkçe etiketini kullanmamak ilmî bir yaklaşım değildir.

Boşnakça, Hırvatça veya Sırpçaya Türkçe üzerinden geçen Arapça kökenli bir kelimenin söz konusu diller için doğru manası, Türkçe sözlüklere bakıldığında yakalanabilmektedir. Mesela *erbap* kelimesi Arapçada 'sahip, efendi, düzene koyan' manalarında *rabb* kelimesinin çokluğu¹⁰⁶ iken Türkçede teklik olarak 'mahir, usta, işte becerikli'¹⁰⁷ manalarında kullanılmaktadır. Kelimenin Boşnakçadaki¹⁰⁸ manası, Arapçadaki manasına değil Türkçedeki manasına muvafıktır. Aynı şekilde, Türkçeye Farsça üzerinden geçen Arapça kelimelerin manaları için kaynak dile başvurulması gerektiğinde Arapça yerine Farsçaya başvurulduğunda daha doğru bir netice elde edilebilir. Mesela *cefa* kelimesi Arapçada 'kötü huyluluk, kabalık, uzaklık, ağırlık' manalarında iken Farsçada ve Türkçede 'zulüm, eziyet, sıkıntı' manalarında¹⁰⁹.

104 Škaljić, 254.

105 bk. Džavid Begović ve Šefka Begović-Ličina, *Sandžački Rječnik: Prilog Leksikografiji Bosanskog Jezik* (Sarajevo: Autori, 2012), 34.

106 İşler, *Türkçede Anlam Kaymasına Uğrayan Arapça Kelime ve Kelime Grupları*, 38.

107 Ayverdi ve Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 878.

108 erbâb: m. /orij./ vjestak, ekspert, sposoban [=mahir, uzman, yetenekli] Begović ve Begović-Ličina, *Sandžački rječnik*, 116.

109 Sağ, "Farsça Üzerinden Türkçeye Alıntılanmış Arapça Kelimeler," 76.

Sonuç olarak; Arapça kökenli kelimeler güncel Türkçe sözlüklerde gösterilirken, gerekli durumlarda, Farsçanın kaynak dil olarak kaydedilmesi, söz konusu kelimelerdeki hem ses değişimlerinin hem de mana değişimlerinin takip edilebilmesi açısından gereklidir.

Kaynaklar

- Abu Hannoud, Sawsan. “Türkçe Sözlük’te kapalı T ile biten Arapça kelimeler”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 22 (2021): 202-15.
- Adamović, Milan. *Floransalı Filippo Argenti’nin notlarına göre (1533) 16. yüzyıl Türkçesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları 956. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- Arslan, Ahmet Turan. “Dâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. 8. İstanbul: TDV, 1993.
- Âşık Paşa. *Garib-nâme (1330)*. haz. Kemal Yavuz. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000.
- Atay, Hüseyin, İbrahim Atay ve Mustafa Atay. *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat Cilt 1*. Ankara: Bayrak Matbaası, 1961.
- _____. *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat Cilt 2*. Ankara: Hilâl Matbaası, 1968.
- Ayverdi, İlhan, ve Ahmet Topaloğlu. *Asırlar boyu târihi seyri içinde Misalli büyük Türkçe sözlük*. İstanbul: Kubbealtı, 2008.
- Balcı, Mustafa. *Türkçe Farsça İlişkileri: Türkçenin Farsça Üzerindeki Etkilerine Dair Bir İnceleme*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2014.
- Begović, Džavid, ve Šefka Begović-Ličina. *Sandžački Rječnik: Prilog Leksikografiji Bosanskog Jezik*. Sarajevo: Autori, 2012.
- Boz, Erdoğan. “Çağdaş Türkçe Sözlüklerde Batı Kökenli Sözcüklerin Köken Dili ve Biçimi Sorunu ‘Sigara’ Örneği”. *İçinde Sözlük Bilimi Yazıları I*, 7-26. Ankara: Gazi, 2011.
- Derviş Muhammed Yemînî. *Fazilet-Nâme (1519) I: Giriş-İnceleme-Metin*. Haz. Yusuf Tepeli. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002.
- Eker, Süer. “Türkçe-Farsça Dil İlişkilerinde Anlam Kopyaları Üzerine Notlar”. *İçinde Sosyoloji Yazıları 1*, 197-211. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2010.
- Gülsevin, Gürer. “Türk Dil Kurumunun Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü”. *Türk Dili*, s. 712 (2011): 299-308.
- Hasan, Enverî. *Ferheng-i Buzurg-i Suhan*. Tahran: Neşr-i Suhan, 1382.
- Hüdâyî. *Divân* (16. yy.), haz. Mustafa S. Kaçalın. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016.
- İskender, Halil İbrahim. “The phonology of Arabic loanwords in Turkish: The case of t- palatalisation”. SOAS Londra Üniversitesi, 2015.
- İşler, Emrullah. *Türkçede Anlam Kaymasına Uğrayan Arapça Kelime ve Kelime Grupları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1997.

- _____. "Türkçedeki Arapça Alıntı Kelimelerde Farsça Etkisi". İçinde *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 2004 I. Cilt*, 1409-20. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004.
- Kaçalın, Mustafa Sinan. *Yayımlanmamış Ders Notları*. İstanbul, 2003.
- Karaağaç, Günay. *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*. Ankara: Akçağ, 2015.
- Lane, Edward W. *An Arabic-English Lexicon*. Beyrut: Librairie du Liban, 1968.
- Mahmûd b. Kadî-i Manyas. *Gülistan Tercümesi (1430)*. haz. Mustafa Özkan. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993.
- Meninski, Francisco a Mesgnien. *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae = Lexicon Turcio-Arabico-Persicum (1680) : von elif bis chy*. yay. Mehmet Ölmez. c. 1. İstanbul: Simurg, 2000.
- Muin, Muhammed. *Ferheng-i Fârsî*. Tahran: Müessesese-yi İntişârât-ı Edinâ, 1381.
- Nişanyan, Sevan. *Sözlerin Soyacağı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Everest, 2010.
- Özçelik, Sadettin. "Türkçedeki Farsça Kelimelerde Görülen Ses Olayları". *Türk Dili*, sy 612 (2002): 1033-41.
- Perry, John R. "-at and -a: Arabic Loanwords with the Feminine Ending in Turkish", *Turkish Studies Association Bulletin* 8. s. 2 (1984): 16-25.
- Philip Babcock Gove, ed. *Webster's third new international dictionary of english language unabridged*. Springfield: Merriam Company, 1965.
- Redhouse, James William. *Turkish and English Lexicon*. Constantinople, 1890.
- Sağ, Zehra. "Farsça Üzerinden Türkçeye Alıntılanmış Arapça Kelimeler". Yüksek Lisans Tezi, Medeniyet Üniversitesi, 2019.
- Škaljić, Abdulah. *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1966.
- Steingass. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London, 1892.
- _____. *The Student's Arabic-English Dictionary*. London, 1884.
- Şahinoğlu, Nazif. *Farsça Grameri: Sarf ve Nahiv*. İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Şirvanlı Mahmud. *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (14. yy.): Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*. haz. Muhammet Yelten. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998.
- Tietze, Andreas. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Altıncı Cilt O-R*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
- _____. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Beşinci Cilt M-N*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
- _____. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Cilt 1 A-E*. İstanbul: Simurg, 2002.
- _____. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati İkinci Cilt F-J*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009.
- Tulum, Mertol. *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Durumu, 2011.
- Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu, 2011.
- Yılmaz, Emine, Nurettin Demir, ve Murat Küçük, haz. *Kıyas-ı Enbiya (14. yy.)*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.